

UOT: 821.512.162(091)

Elnarə Zeynalova *

XAQANI ŞİRVANININ ŞƏXSİYYƏTİ VƏ İRSİ YAXIN-ORTA ŞƏRQ VƏ QAFQAZIN MULTİKULTURAL MÜHİTİ MÜSTƏVİSİNDƏ

Xülasə

Müxtəlif xalqların ədəbiyyatı tarixin bütün dövrlərində bir-biri ilə əlaqəli şəkildə inkişaf etmiş və öz milli xüsusiyyətlərindən başqa, digər mədəniyyətlərə aid elementləri də özündə əks etdirmişdir. Şirvanşahlar dövlətinin çiçəklənmə dövründə yaşayıb yaradan Xaqani Şirvaninin əsərləri də həmin dövrdə Şirvanda, eləcə də qonşu ölkələrdə cərəyan edən siyasi və ədəbi proseslərlə sıx surətdə bağlı olub. Orta əsr ehkamlarına boyun əyməyən, dinə, fəlsəfəyə, poeziyaya şəxsi baxışı olan şairin şeirləri özünəməxsus cəhətləri ilə seçilir. Bu şeirlərin mövzusu real həyatla bağlı idisə, məzmunu şairin şəxsi təfəkkürünün, dünyagörüşünün inikası idi. Xaqaninin Yaxın və Orta Şərq, eləcə də Qafqaz mühitinin məhsulu olan əsərlərində yunan və islam fəlsəfəsi, xristianlıq və islam, saray və xalq həyatı paralel şəkildə işıqlandırılmışdır. Şairin fərqli adət-ənənələrdən, dini ayinlərdən bəhs edən şeirləri, humanist fikirləri günümüzdə çox aktual olan tolerantlığa, multikulturalizmə bir nümunədir.

Məqalədə multikulturalizm sözü iki cəhətdən izah edilmiş və bu terminin hər iki mənada Xaqani yaradıcılığı üçün xarakterik olduğu nümunələrlə əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: Xaqani, multikulturalizm, ədəbi əlaqələr, tolerantlıq, islam, xristianlıq.

PERSONALITY AND HERITAGE OF KHAGANI SHIRVANI IN THE MULTICULTURAL ENVIRONMENT OF THE NEAR AND MIDDLE EAST AND CAUCASUS

Summary

Throughout all historical stages, the literature of different peoples has developed in close connection with each other, and along with its national characteristics, has reflected elements of other cultures. Works of Khagani Shirvani, who lived and worked in the period of prosperity of the state of Shirvanshahs, were closely connected with political and literary processes that took place at that time in Shirvan, as well as in neighboring countries. The poems of the poet, who did not obey medieval rules and had his own view on religion, philosophy and poetry, are characterized by peculiar features. Though the theme of these poems was connected with real life, their content was a reflection of the poet's own thinking and world outlook. In the works of Khagani, which were the result of the environment of the Near and Middle East and the Caucasus, the Greek and Islamic philosophy, Christianity and Islam, palace and folk life were covered in parallel. Poems of the poet, which speak about different customs and traditions, religious rites, are examples of tolerance and multiculturalism that are relevant today.

In the article the term of multiculturalism is explained from two points of view, and the examples substantiate that this term is characteristic of Khagani's creativity in both aspects.

Key words: Khagani, multiculturalism, literary connection, tolerance, Islam, Christianity.

ЛИЧНОСТЬ И НАСЛЕДИЕ ХАГАНИ ШИРВАНИ В МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛЬНОЙ СРЕДЕ БЛИЖНЕГО И СРЕДНЕГО ВОСТОКА И КAVKAZA

Резюме

На протяжении всех исторических этапов литература разных народов развивалась в тесной связи друг с другом, и наряду со своими национальными особенностями отражала элементы других культур. Произведения Хагана Ширвани, жившего и творившего в период процветания государства Ширваншахов, были тесно связаны с политическими и литературными процессами, которые происходили в то время в Ширване, а также в соседних странах. Стихи поэта, не подчинявшегося средневековым правилам и имеющего свой взгляд на

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. E-mail: zeynalova12@bk.ru

religiyu, filosofiyu və poeziyu, differensiallaşdırılır özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə. Çünki bu mövzuların əsərlərində müxtəlif mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsiri və qarşılıqlı təsiri əks etdirilir. Bu təsirlər müxtəlif mədəniyyətlərin özünəməxsus xüsusiyyətlərini və özünəməxsus xüsusiyyətlərini əks etdirir. Bu təsirlər müxtəlif mədəniyyətlərin özünəməxsus xüsusiyyətlərini və özünəməxsus xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Və bu təsirlər müxtəlif mədəniyyətlərin özünəməxsus xüsusiyyətlərini və özünəməxsus xüsusiyyətlərini əks etdirir. Bu təsirlər müxtəlif mədəniyyətlərin özünəməxsus xüsusiyyətlərini və özünəməxsus xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Ключевые слова: Хагани, мультикультурализм, литературные связи, толерантность, ислам, христианство

Giriş. Xaqani Şirvaninin yaşadığı XII əsr Şərqi həm siyasi, həm də ədəbi inkişafı cəhətdən ən mürəkkəb dövrü kimi xarakterizə olunur. Siyasi cəhətdən baxsaq, həmin dövrdə Qafqazda əsasən, Gürcü çarlığı, Şirvanşahlar və Eldənizlər dövləti hakimiyyətdə idi. Səlcuqlar dövlətinin, ərəb xilafətinin, rusların, farsların da təsirini nəzərə alsaq, həmin dövrdə Qafqazda siyasi vəziyyətin mürəkkəb olduğunu təsəvvür etmək çətin deyil. Bu dövrdə xristian Gürcü çarlığı Şirvanşahlar dövləti ilə çox yaxın münasibətdə idi. Onlar arasında münasibətlərin möhkəmlənməsi hər iki dövlətin ortaq mənafehinə xidmət edirdi. XII əsr Azərbaycan-gürcü əlaqələrinin inkişafına təbii ki, yaxın Şərqdə gedən siyasi hadisələr – Ön Asiyada müsəlman dövlətlərinin hakimiyyəti öz təsirini göstərirdi.

XII əsr həm də Yaxın Şərqdə Səlcuqlar dövlətinin gücləndiyi dövrə təsadüf edir. XI əsrdən etibarən, yəni Alp Arslanın (1063-1072) hakimiyyəti dövründə Səlcuqlar getdikcə daha böyük əraziləri fəth etdilər. Həmin dövr yalnız hakimiyyətin deyil, eləcə də mədəniyyətin çiçəklənmə dövrü kimi xarakterizə olunur. Əgər əvvəlki sultanlar mədəniyyəti ikinci dərəcəli hesab edib, onun idarəsini öz əmirlərinə həvalə edirdilərsə, Alp Arslan və ondan sonra gələnlər elmin, ədəbiyyatın inkişafına xüsusi diqqət göstərir, şairlərə, alimlərə, ədiblərə himayədarlıq edirdilər. Onların sayəsində bu sülalə Şərqdə mədəniyyəti inkişaf etdirən türk sülaləsi kimi tarixə düşdü. Alp Arslan haqqında belə söylənilir ki, o, ziyalılarla, sənət adamları ilə çox oturub-durur və onların söhbətlərinə qulaq asırdı. Səlcuqların dövründə fars və ərəb ədibləri iki dilli idilər [1, s. 110] və XI-XII əsr ədəbiyyatına xas olan əsas cəhətlərdən biri ikidilli ədəbiyyatın yaranması idi. Təsadüfi deyildir ki, Nasir Xosrov, Baba Tahir, Ömər Xəyyam, Cüveyni, Baxəzi, Fəridəddin Əttar və Şərqi digər tanınmış qələm əhli məhz bu dövrdə yazıb-yaradıblar. Həmin dövrün görkəmli nümayəndəsi olan Xaqani Şirvani də bu prosesdən kənar qalmamış və ərəb və fars dillərində gözəl əsərlər yaratmışdır.

Məqalənin məqsədi Xaqaninin şəxsiyyətinin formalaşmasına təsir göstərən amilləri Yaxın-Orta Şərqi və Qafqazın multikultural mühiti müstəvisində araşdırmaq və bu mühitin şairin hər iki dildə yazdığı əsərlərdə əks olunduğunu göstərmək, eləcə də Xaqani yaradıcılığının zaman və məkan tanımadan millətlərarası ədəbi əlaqələrin inkişafına təsirindən bəhs etməkdən ibarətdir.

Xaqani Şirvaninin iki dildə yazıb-yaratmasının səbəbi iki cür izah oluna bilər. Birinci səbəb yuxarıda qeyd olunduğu kimi, dövrün tələbindən irəli gəlirdi, yəni həmin dövrdə Şərqi poeziyasında iki dildə divan yaratmaq bir növ tələbat idi. Məhəmməd Füzulinin ərəbcə yazdığı əsərləri tədqiq edən akademik Y.E.Bertels bu məsələyə ilk münasibət bildirən tədqiqatçılardan biridir. Alimin fikrincə, orta əsrlərdə türklər arasında ərəb dili elm dili, fars dili poeziya dili, türk dili isə məişət dili olmuşdur [2, s.504]. Yəni təhsil alan türk dövrün tələbinə uyğun olaraq fars ədəbi dilini, ən azı “Gülüstan” səviyyəsində, ərəb dilini isə Qurani-Kərimi oxumaq səviyyəsində bilməli idi. İkinci səbəb isə keçirdiyi həyat yolu ilə bağlı idi. Belə ki, şairin “tərcümeyi-halı” kimi həyatının əsas məqamları haqqında məlumat verən “Tuhfət əl-İraqeyn” (“İki İraqın töhfəsi”) əsrinə görə, o, ərəb dilini əmisindən öyrənib. Dövrünün savadlı adamlarından olan Kafiyəddin Ömər ibn Osman təbii ki, ərəb dilini bilmədən elmin sirlərinə vaqif olmağın imkansızlığını nəzərə alaraq, bu dili qardaşı oğluna bütün incəliklərinə qədər öyrətmişdi. Şair sonralar Şərqi ölkələrinə etdiyi səyahətlər nəticəsində onu daha da təkmilləşdirmişdir.

Fars şairlərinin ərəbcə, ərəb şairlərinin isə farsca yazıb-yaratmaları təbii görünsə də, Azərbaycan

can ədəbi məktəbinin nümayəndələri bu sahədə fars və ərəb müasirlərindən geri qalmamaları çox təqdirəlayiqdir. Akademik Rafael Hüseynov bu məsələ ilə bağlı yazır: *“Azərbaycan ədəbiyyatı dünyanın ən möcüzəli söz xəzinələrindəndir ki, ana dilindəkindən başqa fars və ərəbcə də kitabxanalara sığmayan qiymətli örnəkləri mövcuddur. Eyni zamanda mənşəyi, quruluşu, qayda və qanunları ilə bir-birindən tam fərqli üç dildə - türkcə, farsca, ərəbcə divanlar bağlamaq şair üçün nadir keyfiyyətdir. Dünya ədəbiyyatının ümumi mənzərəsi içində qeyri-adi hünər kimi görünən bu qabiliyyət orta əsrlər poeziyamız üçün adi haldır”* [3, s. 4]

Xaqani Şirvani yaradıcılığının əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri budur ki, şairin əsərlərinin mövzusu, eləcə də nüfuz dairəsi aid olduğu Azərbaycanla məhdudlaşmır. Burada Yaxın və Orta Şərq mədəniyyətinə məxsus cəhətlər geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Bunun bir səbəbi şairin dərin elminin, savadının məhsulu idisə, ikinci səbəbi etdiyi səyahətlərlə bağlı idi. Belə ki, onun yaşadığı dövr həmin dövr idi ki, *“Elm Çində də olsa, ardınca get”* kimi məşhur dini buyuruğa sözün əsl mənasında əməl olunur və səyahət insanın kamillik əlamətlərindən hesab edilirdi. *“İki İraqın töhfəsi”* əsərinin Dibaçəsində şair özü bunu daha gözəl açıqlayır: *“...Mən Şərvan məhbəsində idim. Birdən ilahi səs mənə dedi: “Əgər yüksəlmək istəyirsənsə, ayaq götür, yola çıx ki, dövlətə zəhmətlə çatmaq olar...”* [4, s. 27]. Təbii ki, dövlət dedikdə elm, bilik, zəhmət dedikdə isə Xaqani dövründə səfər etməyin ağır, çətin olması nəzərdə tutulur. Məhz həmin əsərdə şair səfər zamanı biliyin birə min artmasına, savadlı adamlara qalib gəlməyin çətin olduğuna işarə etmiş və səyahətin böyük insanlara bəzək olduğunu qeyd etmişdir. Xaqaninin səyahətləri şairin həm şəxsiyyət kimi formalaşmasına, eləcə də əsərlərinin mövzu cəhətdən zənginləşməsinə səbəb olmuşdur.

Qeyd edək ki, bu gün Azərbaycanda multikulturalizmin, tolerantlığın kökünün Xaqani, Nizami və digər klassiklərimizin əsərlərində axtarılması təsadüfi deyil. Həqiqətən də, *“Azərbaycan elmi-fəlsəfi, publisistik təfəkkürünün tarix boyu ortaya qoyduğu nümunələr dünya tolerantlıq və multikulturalizm xəzinəsinə əsl töhfədir”* [5, s.7]. Multikulturalizm sözünün hərfi tərcüməsinin *“çoxlu mədəniyyət”* olduğunu nəzərə alıb, müxtəlif mədəniyyətlərə məxsus cəhətləri özündə əks etdirən bu terminə verilən izahlardan biri də məhz ədəbi əlaqələrlə bağlıdır: *“Multikulturalizm – müxtəlif mədəniyyətlərin qarşılıqlı etimada əsaslanan dialoqudur”* [6, s. 6]. Deməli, multikulturalizmin yaranmasına təsir edən əsas amil mədəniyyətlərarası əlaqələrdir.

Xaqaninin yaradıcılığı millətlərarası ədəbi əlaqələrin inkişafına öz təsirini göstərmişdir. Şairin poetik dildə ifadə etdiyi humanist fikirləri sərhəd tanımadan müxtəlif xalqların qələm sahibləri üçün ideya və mövzu mənbəyinə çevrilmişdir. Məsələn, onun *“Şiniyyə”* (qəsidənin bütün misraları şin hərfi ilə bitdiyinə görə belə adlanır) qəsidəsinə nəzər salaq. *“Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”*nin 1960-cı il nəşrində *“Şiniyyə”* qəsidəsi barəsində belə məlumat verilmişdir: *“Bu qəsidənin dərin məzmunundan ilk dəfə XIII əsrdə böyük hind şairi Əmir Xosrov Dəhləvi təsirlənmişdir. O, Xaqaniyə nəzirə olaraq yazdığı “Mer’atüs-səfa” (saf güzgü) adlanan 174 beytlik qəsidəsini eynən Xaqani kimi başlamışdır”* [7, s.102]. Dəhləvidən sonra böyük fars-tacik şairi Əbdürrəhman Cami bu mövzuya müraciət etmişdir: *“Əgər Xosrov üzündə səfa aynası parladığı üçün öz şeirini “Meratüs-səfa” adlandırmışsa, mən də qəsidənin adını “Cilair-ruh” qoydum”* [8].

Xaqaninin *“Şiniyyə”* qəsidəsini yüksək qiymətləndirən Y. E. Bertels bu qəsidənin Yaxın Şərq ədəbiyyatına göstərdiyi böyük təsiri xüsusi vurğulamışdır: *“Qəsidənin bəhrini və qafiyəsini saxlamaqla ən görkəmli şairlərin ona nəzirə yazmaq cəhdlərini qeyd etsək, bu qəsidənin Yaxın Şərq ədəbiyyatı üçün necə böyük əhəmiyyət daşıdığı anlaşılır. Mənə bu müəlliflərin nəzirələri məlumdur: Əmir Xosrov Dəhləvi (onun nəzirəsi “Mir’at əs-Səfa” adlanır), Əbdürrəhman Cami, Mir Əlişir Nəvai, İmadəddin Nəsimi, Füzuli”* [9, s.63]. *“Şiniyyə”*yə 16-dan artıq cavab yazıldığını, lakin onlardan yalnız beşini tapdığını qeyd edən alim belə qənaətə gəlmişdir ki, Əmir Xosrov şairin hind-fars poeziyası, Nəvai və Cami Teymurilər dövrü ilə əlaqəsini, Nəsimi və Füzuli isə Azərbaycan ədəbiyyatının İraq qoluna təsirini göstərir. Deməli, Xaqani yaradıcılığının geniş və hərtərəfli tədqiqi sayəsində monqollardan sonrakı dövrdə ən böyük ədəbi mərkəzlərin inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirmək mümkündür [10, s. 63].

Alim sonrakı araşdırmalarında da bu mövzuya toxunmuş və Xaqaninin “Şiniyyə”ni Osman Muxtari adlı Qəznəvi şairinin qəsidəsinə cavab olaraq yazdığını da qeyd etmiş, Muxtarinin qəsidəsinin adı saray mədhiyyəsi çərçivəsindən kənara çıxmıdığı halda, Xaqaninin sufizmi təbliğ edən qəsidəsinin dərin fəlsəfi məna daşdığını göstərmiş və on bir nəzirə müəllifinin adını çəkmişdir: Əmir Xosrov, Seyfəddin İsfaranaki, Urfi Şirazi, Zaman-i Şirazi, Nizam Mu‘ammayi Mazandarani, Sidqi Buxari, Əmir Muizzi, Seyyid Həsən Qəznəvi, Cami, Nəvai və nəhayət, Füzuli [2, s. 38].

Qeyd edək ki, Berteldən əvvəl, hələ 1947-ci ildə Məmmədəğa Sultanov Xaqani əsərlərinə, eləcə də “Şiniyyə” qəsidəsinə yazılan nəzirələr və onların müəllifləri haqqında geniş məlumat vermişdir [11, s. 37]. Həmin qəsidələrdən dördü – Xaqani, Əmir Xosrov Dəhləvi, Cami və Füzulinin yazdığı dörd qəsidə Yaxın Şərq ədəbiyyatında “dörd ərkan” kimi dəyərləndirilmişdir [12, s. 453]. Belə ki, Məhəmməd Füzuli “Ənis əl-qalb”adlı nəzirəsində bir bina tikdiyini və bu binanın əsasının üç kamil – Xaqani, Əmir Xosrov və Cami tərəfindən qoyulduğunu, özünün isə Bağdaddan onun dördüncü divarını tamamladığını qeyd etmişdir [13, s. 271].

Xaqani yaradıcılığı ilə Şərq ədəbi mühiti arasındakı əlaqədən danışarkən şairin məşhur “Mədain xərabələri” qəsidəsinə xatırlamamaq mümkün deyil. Xaqaninin ikinci Məkkə səfərinin məhsulu olan və “*çökən insanlıq kultürü ilə yıxılan mədəniyyət abidələrinə ağlayan, qüvvətcə, dünya ədəbiyyatında bərabəri olmayan bir şah əsər*” [14, s.19] kimi qiymətləndirilən “Mədain xərabələri” qəsidəsi şairin qəmgin notlara kökləndiyi düşündürücü əsərləri sırasına daxildir. Şairin bu əsəri yazarkən, ənənələrə qayıdış dövrü ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi olan Əbu Ubadə əl-Valid ibn Yəhya əl-Buhturinin (821-897) eyni mövzuda olan “Siniyyə” (qəsidənin bütün misraları sin hərfi ilə bitdiyinə görə belə adlanır) qəsidəsindən bəhrələndiyi istisna edilmir [15, s. 573; 16, s. 204].

Abbasi xəlifəsi əl-Mütəvəkkilin ən yaxın saray şairi olan və yaradıcılığında poetik ənənələrə, klassik üsluba önəm verən əl-Buhturi xəlifə qətlə yetirildikdən sonra onun qətlində əli olan xəlifənin oğlu əl-Müntəsir billah əl-Mütəvəkkilin yanında qala bilmir və kədər, qüssə dolu ürəyini boşaltmaq üçün Mədainə gəzintiyə gedir.

Xaqani də vətəni Şirvanda baş verən ədalətsizliklərə dözməyib, Şamaxımı birdəfəlik tərk etmək qərarı ilə səfərə çıxır. Səfər əsnasında Mədain şəhərində Kisra sarayının qalıqlarını görüb çökən bir əzəmətə yas tutur.

Aralarında bir neçə yüzillik məsafə olmasına baxmayaraq, hər iki şairin müraciət etdiyi mövzunun mənbəyi eynidir: keçmişdə bütün dünyaya meydan oxuyan Sasanilərin əzəmətindən qalan xarabalıqlar və zəmanənin insanda yaratdığı daxili sarsıntı.

Buhturi və Xaqaninin eyni mövzuda yazılan qəsidələri ərəb tədqiqatçılarının da diqqətini cəlb etmişdir. Xaqani yaradıcılığını ərəb ədəbiyyatşünaslığında araşdıran Akif Əliyev, prof. İmamverdi Həmidov kimi alimlər Muhəmməd Gənimi Hilal, Mucib əl-Mısrı, Abd əs-Sələm Abd əl-Aziz Fəhmi kimi ərəb tədqiqatçıların Xaqani yaradıcılığı ilə bağlı fikirlərini, eləcə də Buhturi və Xaqani arasında aparılan müqayisələri öz tədqiqatlarında əhatəli şəkildə əks etdirmişlər. Bu mövzuya ilk dəfə müraciət edən A.Əliyev Xaqaninin ərəb ədəbiyyatının Mütənəbbi, Buhturi, İbn əl-Mutaz, Əbu Nuvas və b. kimi görkəmli nümayəndələrinin əsərlərini oxuduğunu, öz əsərlərində onlara toxunduğunu qeyd etsə də, “Mədain xərabələri”nin Buhturinin təsiri altında yazıldığı fikrini qəbul etməmiş, bu qəsidələri oxşar mövzuda yazılmış fərqli qəsidələr kimi təqdim etmişdir [17, s. 50]. A.Əliyev XIII əsr ərəb təzkirəçisi Yaqut əl-Haməvinin “Mu‘cəm əl-buldən” əsərində Kisra ilə bağlı verdiyi –

واجتاز الملك العزيز جلال الدولة البُوَيْهِي على إيوان كسرى فكتب عليه بخطه من شعره:
يا أيها المغرور بالدنيا اعتبر
بديار كسرى، فهي معتبر الوري
غنيبت زماناً بالملوك وأصبحت
من بعد حادثة الزمان كما ترى" [18 . 297].

“Qüdrətli Buveyhi hökmdarı Cəlal əd-Daulə əl-Buvayhi İvani Kisradan keçərkən, öz xətti ilə

şeirindən ora yazır:

*Ey bu dünyada məğrur olan kəs! İbrət al
Kisra diyarından, o insanlığın ibrət yeridir.
Bir zamanlar şahlarla dolu idi, zamanla isə
Gördüyün vəziyyətə düşdü”.*

– məlumatdakı bu beytlərin Xaqaninin qəsidəsinin ilk beytləri ilə oxşarlığını əsas tutaraq belə hesab edir ki, Xaqani Buhturidən yox, məhz bu iki beytlik şeirdən təsirlənmişdir.

Araşdırmalar göstərdi ki, ərəb ədəbiyyatında İvani-Kisra mövzusunun tarixi daha qədimdir. Həmin mövzuya ilk dəfə hicrətin ikinci əsrində yaşamış Adəm bin Abd əl-Aziz adlı ərəb şairi müraciət etmişdir. Tədqiqatçı Mustafa əş-Şəka Adəm bin Abd əl-Azizin bu mövzuya müraciətini poeziyada yenilik adlandırmışdır: “Ondan əvvəl və sonra gələn bəzi şairlər kimi obanın qalıqları, izləri qarşısında deyil, silinməkdə olan abidələrin qarşısında dayanmaq – bu, ondan əvvəl heç kimin toxunmadığı poeziya mövzudur” [19, s. 54]. Şair beş beytdən ibarət şeirində əldə şərab qədəhi keçmiş əzəmətə yas tutduğu şeirində deyir:

شربت علی تذکر عیش کسری شرابا لونه کالز عفران
ورحنت کانتی کسری إذا ما علاه التاج يوم المهرجان

*Kisra ilə bağlı xatirələrə içirəm, elə bir şərab ki, rəngi zəfəran kimidir,
Getdim, sanki mən də tacın Mihracən günündə yüksətdiyi Kisrayam [19, s. 57].*

Tədqiqatçı daha dəqiq nəticə əldə etmək üçün bu mövzuda, yəni dövlətlərə yas tutub ağlamaq mövzusunda yazmış daha iki şairdən – Əbu əl-Abbas əl-Əmadan və Əbu Adıyy əl-Abliyyudan bəhs etmiş və göstərmişdir ki, əl-Abliyyu hətta bu mövzuda iki qəsidə - siniyyə və həmziyyə yazmışdır. M. Şəka həmin qəsidələri ərəb poeziyasında dövlətlərə yazılan ilk mərsiyələr kimi qiymətləndirmiş və Buhturinin əl-Əmadan təsirləndiyini göstərmişdir [19, s. 56]. Məlum olduğu kimi, Əbu əl-Abbas əl-Əma əslən Azərbaycandan olan məvali şairdir. O, Əməvi şairi olmuş və ömrünün sonuna kimi də onlara sadıq qalmışdır. Həyatı haqqında məlumat çox azdır. İbn Quteybə, əl-İsfəhani bu şair haqqında bəzi məlumatlar təqdim etmişlər. Əl-Əmanın həyatı və yaradıcılığını araşdıran M. Mahmudov şairlə Əməvilər arasındakı münasibəti belə izah etmişdir: “Əbu-l-Abbas əl-Əmanın Əməvilərlə yaxınlığını şairin yalnız maddi marağı ilə izah edənlər müəyyən mənada yanılırlar. Əbul-Abbas Bəni Umeyyənə sadıq tərəfdarı olmuş, hətta onlar hakimiyyətdən devrildikdən sonra da Əməvi xəlifələrini tərifləməkdən çəkinməmişdir. Şair Abbasi xəlifəsi əl-Mənsurun yanında belə öz himayəçilərinə göz yaşı axıtmaqla xəlifənin qəzəbinə düçar olmuş, səhraya qaçıb gizlənməklə ölümdən xilas ola bilmişdir” [20, s. 69]. Şairin Əməvilərin süqutuna yazdığı “Siniyyə” risəsi dövlətlərə yas tutulan qəsidə janrına bir nümunədir:

ليت شعري أفاح رائحة المسك وما إن أخال بالخيف إنسي
حين غابت بنو أمية عنه والبهاليل من بنى عبد شمس

*Əgər mənim şeirim müşk ətri kimi yayılsaydı, içimdəkiləri qorxu ilə xəyal etməzdim,
Oradan Bənu Umeyyə və Bəni Abd Şəmsdən olan qəhrəmanlar yox oluqda.*

Buhturinin “Siniyyə”sinin bu qəsidə ilə eyni ruhda, eyni vəzn və qafiyədə yazıldığını göstərən Mustafa Şəka Buhturinin bilavasitə əl-Əmadan təsirləndiyini qəti şəkildə bildirmişdir [19, s. 56]. Zənnimizcə, qəsidələrin ravi hərfinin sin (س) olması təsadüfi deyil. Belə ki, qəsidələrin dövlətlərə risə olduğunu nəzərə alaraq, belə ehtimal etmək olar ki, bu hərflə daha çox yas mərasimlərində oxunan “Yasin surəsi”nə işarə edilmişdir.

Deməli, Xaqaninin “Mədain xərəbələri” də öz məzmununa görə, qədim dövlətlərə yazılan mərsiyədir. Bu mövzu ətlala – keçmiş obanın qalıqları qarşısında söylənilən nitqə bənzəsə də, onu

dövlətlərə yazılan mərsiyə kimi təqdim etmək daha məntiqlidir. Əgər ətləldə daha çox nostalji hissələr üstünlük təşkil edərsə, bu qəsidənin mövzusu daha nəsihətamiz və fəlsəfi mənə ehtiva edir. Dəbdəbəli həyat sürən hökmdarlara, əyanlara keçmişdən ibrət dərsi almağa çağırmaq, hər şey kimi hakimiyyətin də keçici olduğunu göstərmək və bu keçici an üçün bir-birləri ilə mübarizə aparmağın mənasız, yanlış olduğu fikrini bəşər övladına aşılamaq qəsidədə əsas məqsəd kimi ön plana çəkilir:

*İbrətlə bax, ey könlüm, bu aləmə, gəl bir an,
Eyvani-Mədəini ayineyi-ibrət san [4, s. 361].*

Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, əsrlər boyu şairlər arasında mövzu mübadiləsi davam etmiş və bu da fərqli mədəniyyətlərin bir-birinə qarşılıqlı təsirinə səbəb olmuşdur.

Digər tərəfdən, multikulturalizm *“dinlərarası münasibətlərdə tolerantlıq nümunəsi göstərmək deməkdir”* [6, s. 6]. Qeyd edək ki, Xaqani öz əsərlərində digər xalqlara məxsus ədəbi ənənələrdən, mövzulardan bəhrələndiyi kimi, müxtəlif peyğəmbərlərdən, fərqli dini ayinlərdən, dini rəvayətlərdən, adət-ənənələrdən söz açmış, müsəlman olduğunu qürur hissi ilə vurğulasa da, digər dinlərə də böyük hörmətlə yanaşmış və onlar haqqında geniş məlumatla malik olmuşdur. Məhz bu cəhətinə görə, şairin yaradıcılığı Şərq alimləri ilə yanaşı, Qərb alimlərinin də diqqət mərkəzində olmuşdur. Bəs görəsən, XII əsr şairi müasir dövrümüzdə müxtəlif dinin nümayəndələri arasında təbliğatına böyük ehtiyac duyulan bu tolerantlığı haradan əxz etmişdir? O.L.Vilçevski Xaqani “Divan”ının xristian obraz və simvollarının İslam obraz və simvolları ilə həmahənglik təşkil etdiyini Xaqaninin yaşadığı coğrafi ərazi ilə əlaqələndirmişdir: *“Xaqaninin divanı ancaq mədəniyyətində Şərq və Qərb elementlərinin özünəməxsus şəkildə uyğunluq yaratdığı və sülh şəraitində islamla xristianlığın yanaşı yayıldığı Zaqafqaziyada meydana çıxma bilərdi”* [21, s. 66]. Eyni fikrə Yan Ripkanın tədqiqatında da rast gəlinir: *“Belə bir Divan ancaq bu iki dinin birgə intişar tapdığı Zaqafqaziyada yarana bilərdi”* [16, s.200].

Xaqaninin İslam və xristian obraz və simvolikasından eyni dərəcədə bəhrələnməsi, müsəlman olsa da xristianlığa eyni hörmətlə yanaşması, bu din haqqında geniş məlumatla malik olması, xristian ayinlərindən, etiqadlarından, rahiblərdən danışması anasının sonralar İslamı qəbul etmiş nəsturi təriqətli xristian qızı olması ilə də əlaqələndirilmişdir.

Maraqlıdır ki, şair xristian dini ilə bağlı mətləblərə formal olaraq müraciət etməmişdir. Bu dinə müraciət etdiyi beytlərdən belə məlum olur ki, Xaqani xristianlığın əsaslarına dərinləndən bələd olmuşdur. Arəş Mətləbi bu cəhəti belə izah edir: *“... digər şairlərin əsərlərində xristianlığa dair məlumatlar müsəlman mənbələrinə əsaslanır. Xaqaninin xristian maarifi barədəki məlumatları isə Quranda və islam rəvayətlərində bu barədə verilən xəbərlərdən əlavə xristian mənbələrindən də sərəçşmə götürür”* [22, s. 98].

Yaradıcılığının kiçik bir hissəsini təşkil edən ərəbdilli əsərlərində də Xaqani eyni mövqedən çıxış etmişdir. Bu əsərlərdə Davud (s.ə.s.), Hanzala bin Safvan (s.ə.s.), Xıdır (s.ə.s.), Nuh (s.ə.s.), Suleyman (s.ə.s.), İsa (s.ə.s.), İdris (s.ə.s.), Yusuf (s.ə.s.), Musa (s.ə.s.), Yuşa (s.ə.s.), Adəm (s.ə.s.), Harun (s.ə.s.) kimi peyğəmbərlərin adlarına rast gəlinir. Maraqlıdır ki, şair Muhəmməd (s.ə.s.) peyğəmbərin adını bir dəfə حبيب الله (Habibul-lah), iki dəfə isə النبي (ən-nəbiyyu) kimi xatırlamışdır. Şairin ərəbdilli irsində ən çox xatırlanan peyğəmbər Xıdır (s.ə.s.) və İsa (s.ə.s.) peyğəmbərləridir. Belə ki, bu peyğəmbərlərdən İsa (s.ə.s.) peyğəmbərin adına 8 dəfə – 3 dəfə عيسى (İsa), 4 dəfə مسيح (Məsih), bir dəfə isə ابن مريم (Məryəmin oğlu) şəklində rast gəlinir. Xıdır (s.ə.s.) peyğəmbər isə 7 dəfə xatırlanıb. Xaqani bu peyğəmbərlərin adlarını çəkməklə, oxucuya çatdırmaq istədiyi fikrə həm məzmunca, həm də formaca əlavə bir rəng qatmışdır. Məsələn, aşağıdakı beytdə şair səmadaki ulduzlar və açılan səhərlə bağlı maraqlı bir təşbih yaratmışdır:

[23] كحاش مائدة المسيح نجومها وبدا الصباح كراهب منحسر

Onun ulduzları Məsihin süfrəsinə toplaşanlar kimidir, səhər isə tənha rahib kimi göründü.

Yəni ulduzlar süfrəyə toplaşanlar kimi çoxdur, səhər isə rahib kimi təkdir.
Məsih süfrəsi dedikdə Qurani Kərimdəki “əl-Maidə surəsi”nin 114-cü ayəsi nəzərdə tutulur.
Yaxud:

يحيى اسمه فصار عيسى ميت الحسنات منه يحيى [24.1348]

Adı Yəhya idi, amma İsa oldu, onun yaxşı əməlləri həmişə yaşayacaq.

Fiqh alimi Muhəmməd Yəhyanın öldürülməsinə yazılan mərsiyədən götürülmüş bu beyt həm İslam, həm də xristian aləmi ilə əlaqəlidir. Belə ki, şair burada öz məmduhunun adının Yəhya olduğu halda İsa peyğəmbər (s.ə.s.) kimi ölməzlik qazandığını söyləyir.

Nəticə. Şairin həm fars, həm də ərəb dilində olan yaradıcılığını araşdırmaqla belə nəticəyə gəlirik ki, Xaqani Şirvaninin əsərləri yaşadığı dövrün xüsusiyyətləri, Şərqdə gedən ədəbi proseslərlə bağlı məlumat məcmusudur. Şair ümumşərq mədəniyyətinin inkişafına öz əsərləri ilə yenilik gətirməklə yanaşı, əsərləri ilə millətlərarası ədəbi əlaqələrin inkişafında özünəməxsus rol oynayıb. Yaradıcılığında dünyəvi dinlərə böyük hörmətlə yanaşan, onlara məxsus simvolları yerli-yerində istifadə edən Xaqani multikultural elementlərlə zəngin olan əsərləri ilə bu gün dünyada təbliğatına geniş ehtiyac duyulan tolerantlığa parlaq nümunələr yaratmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. محمد التونجي. حول الادب في العصر السلجوقي. منشورات مكتبة قورينا، ١٩٧٤.
2. Бертельс Е. Э. Избранные труды. Низами и Фузули. Москва, Издательство восточной литературы, 1962.
3. Hüseynov R. Məhsəti – necə varsa. Bakı, “Yazıçı”, 1989.
4. Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Tərt. ed. M. Sultanov. Şərhlər və lüğət: Ə.Cəfər və M.Sultanov. Bakı, “Yazıçı”, 1987.
5. Azərbaycan multikulturalizminin ədəbi-bədii qaynaqları. Red. hey. sədri K.Abdulla. Bakı, 2016.
6. Həbibbəyli İ. Azərbaycan multikulturalizm yollarında. İdentiklik, multikulturalizm, dialoq fəlsəfəsi. Elmi məqalələr toplusu. Bakı, “Elm və təhsil”, I kitab, 2018.
7. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 3 cildə. Cildin red. H.Araslı, M.Quluzadə, M.C.Cəfərov, Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, c. 1, 1960.
8. Xaqani Şirvani. Cüng əlyazması. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun əlyazması, M – 192, 284 vərəq.
9. Бертельс Е.Э. Избранные труды. История персидско-таджикской литературы. Москва, Издательство «Наука», главная редакция восточной литературы, 1960.
10. Бертельс Е. Э. Избранные труды. Навои и Джами. Сост: З. Р. Рустамов. Москва: Издательство «Наука», главная редакция восточной литературы, 1965.
11. Sultanov M. Yazılı abidələrin tədqiqi. Bakı, “Nurlan”, 2010.
12. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: [6 cildə]. Red. hey. sədri M. Kərimov. Bakı, “Elm”, c. 2, 2007.
13. دیوان اشعار فارسی مولانا حکیم ملا محمد فضولی بیاتلی. مقدمه و هراشی. دکتور حسین حمدزاده صدیق. تبریز، انتشارات باران، ١٣٨٦.
14. Resulzadə M. E. Şirvanlı Hakani. Azərbaycan Yurt Bilgisi dergisi. Ankara: şubat 1954. C. 4, sayı 37.
15. The Cambridge history of Iran. The Saljuq and mongol periods. Ed. by J.A.Boyle. Cambridge, at the university press, vol. 5. 1968.
16. История персидской и таджикской литературы. Под редакцией Яна Рипка. Перевод с чешского. Редактор и автор предисловия И. С. Брагинский, Москва, издательство «Прогресс», 1970.
17. Əliyev A. Ərəb ədəbiyyatşünaslığı və Xaqani yaradıcılığının bəzi məsələləri. Bakı, Azərb. SSR EA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1983, № 3.
18. ياقوت الحموي. معجم البلدان: [في خمسة مجلدات]. المجلد الاول، بيروت، دار الصادر، ١٩٧٧.
19. مصطفى الشكعة. الشعر و الشعراء في العصر العباسي. بيروت، دار العلم للملايين، ١٩٨٩.
20. Mahmudov M. Ərəbcə yazmış azərbaycanlı şair və ədiblər (VII-XII əsrlər). Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006.
21. Вильчевский О. Л. Хакани. Некоторые черты творчества и мировоззрения поэта. Советское Востоковедение. Издательство Академии Наук СССР, 1957, № 4.
22. Mətləbi A. Farsdilli poeziyada Azərbaycan üslubu. Red: K.Hüseynoğlu. Tehran, 2013.
23. Xaqani Şirvani. Divan. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun əlyazması, M – 413.
24. دیوان خاقانی شروانی. میر جلال الدین کزازی، تهران، نشر مرکز، 1375 دکتور